

ליאת שטייר־לבני

תם הטקס: הטקס האלטרנטיבי בתיאטרון "תמונע" בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה

טקסים ממלכתיים מיטיבים להדגים את הדרך שבה מאשררים "סוכני זיכרון" ממסדיים את עיקרי התפיסות הפוליטיות, החברתיות והאידיאולוגיות של החברה, והם משקפים את הדרך שבה מדינה מבקשת לזכור אירועים מכוננים בהיסטוריה שלה ולהגדירם. באמצעות התורה הריטואלית משמשים הטקסים כלי אפקטיבי לעיצוב תפיסת עולמה של החברה. הם מבנים זיכרון לאומי של אירועים, אישים ותהליכים האמור לאחד את הקבוצה סביב תכנים קולקטיביים. לשם כך הם מציגים פרשנות סובייקטיבית של ההיסטוריה, פרשנות שבמסגרתה תכנים ונושאים מודגשים או נדחקים לשוליים, הכל על-פי האידיאולוגיה של החברה ובהתאם למודלים שלאורם היא מבקשת לעצב ולהגדיר את עצמה.²

בשנת 1951 החליטה הכנסת לכונן יום זיכרון לציון זכר השואה – "יום השואה ומרד הגטאות", כפי שנקרא אז. כיוון שהחלטה זו לא הייתה חוק, לא צוין יום הזיכרון הזה באופן מסודר ומקיף ברחבי המדינה. לפיכך חוקקה הכנסת בשנת 1959 את חוק "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" וקבעה את צביונו. בין היתר קבע החוק: "ביום הזכרון תהא בכל רחבי המדינה דומיה של שתי דקות בהן תשבות כל עבודה ותפיסק כל תנועה בדרכים; יקוימו אזכרות, עצרות עם, וטכסי התייחדות

1 את המושג טבע מוריס האלבווקס. סוכני הזיכרון הם המעצבים את הזיכרון הקולקטיבי ומשפיעים על הנושאים שיהפכו למודלים ומיתוסים בחברה ועל נושאים אחרים שיידחקו לשוליים ויישכחו. מערכת החינוך ומערכת ההנצחה הן סוכנות זיכרון משמעותיות ובעלות כוח רב. ראו: Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (trans. and ed. Lewis A. Coser), Chicago: University of Chicago Press (1992), esp. pp. 37-40, 46-51.

2 "סוכני זיכרון" ממסדיים אחרים הם מוזיאונים, אנדרטאות, חומרי לימוד ועוד. בנושא זיכרון קולקטיבי וסוכני זיכרון ראו בין היתר: פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", זמנים 45 (1993), עמ' 5-13; מעוז עזריהו, פולחני מדינה: הגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, באר שבע: המרכז למורשת בן-גוריון (1995), עמ' 1-12; שגית מור, "עיצוב מועדי הזיכרון של מדינת ישראל – זירת התגושות תרבותית, אידיאולוגית ופוליטית", עלי מועד 27 (2009), עמ' 25-29; Halbwachs, *On Collective Memory*; James Edward Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press (1993), pp. xi-xiii, 1-16.

במחנות הצבא ובמוסדות החינוך". הטקסים המופקים מטעם סוכני זיכרון ממלכתיים (דוגמת יד ושם, בתי ספר, רשויות מקומיות ועוד) הלכו וקיבלו משנות השישים ואילך צביון אחיד דומה, ועד שלהי שנות התשעים היו היחידים שנערכו במועד זה.

בשלהי שנות התשעים החלו להיערך במקביל לטקסים הממלכתיים לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה טקסי זיכרון המכונים "אלטרנטיביים". טקסים אלו היו מאז לתופעה נפוצה והם חלק ממהלך מקיף של שינוי תודעת השואה בישראל, שינוי המתבטא בהיפתחות לנושאים ופרספקטיבות חדשים ובערעור על תפיסת השואה כנושא מקודש שרק כלים ממלכתיים יאים לעיסוק בו. הטקסים האלטרנטיביים מושפעים מן השינויים האדירים שחלו בתודעת השואה בתחום הידע ההיסטורי והייצוג התרבותי (בתיאטרון, בקולנוע, באמנות) ובשיח הציבורי, ובה בעת גם משפיעים עליהם, בהציעם דרכים חדשות של זיכרון והנצחה.

את הטקס האלטרנטיבי הראשון ארגנה שהרה בלאו בשנת 1999 בתל אביב. התבססותו בראשית שנות האלפיים והצלחתו הובילו להפקתם של טקסים אלטרנטיביים נוספים בתל אביב וברחבי הארץ בחמש-עשרה השנים האחרונות. כך, למשל, משנות התשעים ועד 2012 נערך ב"בית להיות" בחולון טקס המכונה "ליל שימורים", שנשען על הומור, צחוק, ספונטניות ודיאלוגים פרוצים ולא קונבנציונליים;³ בירושלים מתקיים משנת 2002 טקס זיכרון אלטרנטיבי בבית הלל שבאוניברסיטה העברית; טקסים אלטרנטיביים נערכים באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב, ביוזמת בית הלל במסגרת תוכנית "זכור וכבד"; במקומות שונים בארץ נערך בשנים האחרונות ערב "זיכרון בסלון", ערב אלטרנטיבי שבמסגרתו מתכנסים צעירים בסלון ביתו של אחד מהם לערב שכולל דיון אינטימי בנושאים הקשורים בשואה, כיבוד קל ונגינת גיטרה; בשנת 2015 נערך במכון ון ליר בירושלים טקס אלטרנטיבי חדש במסגרת פעילותה של קבוצת המחקר "העברת זיכרון וְדִיון" בראשותה של פרופ' מיכל גוברין. הטקס נערך בכמה קבוצות קטנות במכון ובמקומות אחרים בארץ במתכונת ניסיונית של "סדר פסח" – קריאה בחוברת טקסטים שהוכנה בשנה האחרונה לכבוד הטקס. במרכז ברודט מתקיים בכל שנה ערב זיכרון המציג את זיכרון השואה מבעד לעיניהם של הדורות הצעירים. ערבי זיכרון העוסקים בהשפעת השואה על החברה הישראלית נערכים גם בבית אביחי בירושלים, במרכזים של התנועה ליהדות מתקדמת ועוד.⁴ רוב הטקסים הללו מתחילים בשעה שמונה בערב, במקביל לטקס הממלכתי המרכזי ביד ושם שלו הם מבקשים לשמש תחליף. טקסים אלו הם חלק מתרבות נגד שלמה שהתפתחה בעשורים האחרונים והיא מתבטאת במרחב הציבורי, במחקר ובתרבות בשורה ארוכה של טקסטים המבקשים לבדוק מחדש את הנרטיבים, המיתוסים והסיפורים שעליהם נבנתה המדינה. לא פעם שואפים הטקסים

3 בית "להיות" הוא "מרכז חינוכי לטיפוח תודעת השואה ולקחייה" (<http://www.holonet.co.il/?CategoryID=2105>). ראו: גיא כהן, "בית להיות" – בין זיכרון ציבורי לפרטי (עבודת רפרט, קורס מצטיינים, המחלקה לתרבות, יצירה והפקה, המכללה האקדמית ספיר, 2011).

4 ראו למשל יעקב ספיר, "השבוע בתל אביב: טקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה" עכבר העיר, 7 באפריל 2013, http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,778,209,72793.aspx, אוהור ב"8 ביולי 2015; עידו קינן, "לצאת מהגטו", הארץ, מוסף הארץ, 5 באפריל 2013, עמ' 8.

הללו לערער על אותם נרטיבים ולחשוף את התכנים שהוסתרו, הסיפורים שלא סופרו ואת הסלקטיביות של הזיכרון הלאומי הקנוני.⁵

מאמר זה עוסק בנושא שטרם נחקר באופן מקיף: ניתוח המאפיינים הצורניים והתוכניים של "הטקס האלטרנטיבי" של תיאטרון "תמונע" בתל אביב, הנחשב כיום הטקס האלטרנטיבי המרכזי בישראל.⁶ המאמר יציג את המבנה הקונספטואלי של הטקס, את התמות המרכזיות העולות ממנו ואת הקשר בינו ובין השיח הציבורי החדש בנושא, ויעלה את השאלה מהי "אלטרנטיבה" בהקשר הטקסי של זיכרון השואה. נושא זה ייבחן לאור התיאוריה של אודי לבל וגל חרמוני על טקסים תוך-פרדיגמטיים (שאינם אלטרנטיביים) וחוץ-פרדיגמטיים (אלטרנטיביים). לטענתם, טקסים תוך-פרדיגמטיים, גם אם יש בהם ריבוי של מקורות ומחברים, אינם מייצרים מגוון של קולות המבטאים נקודות ראות והשקפות שונות אלא משחזרים את הנרטיב ההגמוני. הטקסים הללו משקפים פרקטיקות טקסיות: הם מתקיימים בזמן ובמרחב ייחודיים; מתאפיינים בריחוק של יחסי צופה ונצפה (אין דיאלוג ביניהם); ואינם חותרים תחת סיפור הלקח הלאומי. טקסים חוץ-פרדיגמטיים, לעומת זאת, יוצאים כנגד פרדיגמת הזיכרון הלאומי: הם מתנהלים במרחב שאיננו ייעודי לטקסי זיכרון; מפנים עורף לטקסטים מהרפרטואר הקנוני; מחלנים את "הזמן הקדוש" באמצעות המרת פרקטיקות טקסיות בפרקטיקות יומיומיות; ומבטלים את המוות כמקשר בין עבר לעתיד.⁷ לאור חלוקה זו יבדוק המאמר אם הטקסים ב"תמונע", החורגים מהתמות של הטקסים הממלכתיים, הם אכן "אלטרנטיביים".

5 על נושאים אלו נכתבה ספרות ענפה שתקצר היריעה מלהתייחס כאן לכולה. ראו בין היתר: אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב: עם עובד (1997), עמ' 103-186; דינה פורת, "החברה הישראלית בשנות התשעים ויחסה כלפי יהודי אירופה וניצולי השואה", קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, תל אביב וירושלים: יד ושם ועם עובד (2011), עמ' 185-198; Gulie Ne'eman Arad, "Israel and the Shoah: A Tale of Multifarious Taboos", *New German Critique* 90, Taboo, Trauma, Holocaust (Autumn 2003), pp. 5-26; Dalia Ofer, "We Israelis Remember, But How?: The Memory of the Holocaust and the Israeli Experience", *Israel Studies* 18, 2, Shared Narratives—A Palestinian-Israeli Dialogue (Summer 2013), pp. 70-85.

6 המחקר על הטקס ב"תמונע" מועט בינתיים. ראו: רננה בריינין, מגמות בזיכרון השואה בחברה הישראלית מקום המדינה ועד ימינו: מ"טקס זיכרון ליום השואה ומרד הגטאות" ל"טקס אלטרנטיבי ליום השואה" (עבודה סמינריונית במסגרת הקורס "יהדות, עבריות ישראליות", התואר השני בלימודי תרבות, האוניברסיטה הפתוחה, 2009). לדוגמאות של הקונפליקט האשכנזי-מזרחי שעלו במגוונים ב"תמונע" ראו: חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה, תל אביב: ידיעות אחרונות (2008), עמ' 268-289.

7 גל חרמוני ואודי לבל, "כיצד זוכרים דם? דה-פוליטיזציה כפרקטיקה אנטי-הגמונית – על הפוליטיקה של הטקס האלטרנטיבי 'חללי'", בתוך: סנדרה מאירי, יעל מונק, עדיה מנדלסון-מעוז וליאת שטייר-לבני (עורכות), זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה (2013), עמ' 205-227.

תודעת השואה וטקסי זיכרון ממלכתיים בישראל: מגמות והיבטים של זיכרון

התפתחותם של הטקסים הממלכתיים ולאחר מכן של הטקסים האלטרנטיביים קשורה בקשר ישיר לשינויים שחלו בתודעת השואה בישראל והיא משקפת את התפתחותו של הזיכרון הקולקטיבי בנושא.⁸ יום הזיכרון לשואה ולגבורה התגבש במלואו כיום זיכרון ממלכתי רק לאחר משפט אייכמן (1961). בטקסים שהופקו על-ידי סוכני זיכרון ממלכתיים מאז ועד היום (דוגמת העצרת המרכזית ביד ושם בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה) התגבש בהדרגה דפוס חוזר, הנשען על נאומים, שירים נוגים, תפילות (בעיקר תפילת "יזכור") ושירת ההמנון.⁹ פעמים רבות הוצגה השואה בטקסים אלו כאירוע ייחודי בהיסטוריה, והוועות נקשרו לסיפור לקח ציוני, המוביל להכרה בחשיבותה ובכוחה של מדינת ישראל. פעמים רבות נוצרה בטקסים חלוקה בינרית בין היהודים ש"הלכו כצאן לטבח" ובין היהודים שלחמו בתוך הגטאות או בשורות הפרטיזנים, שמעשי הגבורה והמרי שלהם זכו להבלטה ולהדגשה.¹⁰

משנות השמונים ואילך השתנה היחס לנושאים אלו. כמה סיבות הוליכו לשינוי הזה. משלהי שנות השבעים ואילך, עם התמוססות דמותו של "היהודי החדש" ועלייתם של זרמים פוסט-מודרניים ופוסט-ציוניים, הלך ואיבד מתוקפו הניסיון לעצב נרטיב היסטורי מרכזי אחד ותודעה הומוגנית שאפיינה את העשורים הראשונים של המדינה. האליטות הישנות הלכו ושקעו ואליטות חדשות החלו לעלות. השאיפה לכור היתוך התחלפה בביקורת על הניסיון לגרום לקבוצות מסוימות למחוק את זהותן השורשית ובקריאות לייצר חברה פלורליסטית, המכירה בזהויות השונות שבה ובריבוי הקולות והסיפורים השונים, ואף סותרים, המרכיבים את הישראליות. בתרבות הישראלית התחזקה המגמה הרבת-תרבותית המבכרת פסיפס של זיכרונות וזהויות על פני הומוגניות תרבותית. ישראלים רבים החלו להצטער על התרחקותם ממקורות ומסמלים יהודיים, וסממנים גלתיים נהיו מקור לערעה, בסיס לזהות וחלק אינטגרלי מן התרבות הישראלית.¹¹

8 Oren Meyers, Eyal Zandberg, and Motti Neiger, "Prime Time Commemoration: An Analysis of Television Broadcasts on Israel's Memorial Day for the Holocaust and the Heroism", *Journal of Communication* 59, 3 (2009), pp. 456-480

9 החזרתיות והאחידות ניכרות גם בסדר היום של יום השואה והגבורה: בשעה עשר בבוקר נשמעת ברחבי הארץ צפירת דומייה של שתי דקות, ולאחריה נערכים טקסי זיכרון נוספים: ליד אנדרטאות לזכר הנספים, באתרי זיכרון, במוסדות חינוך, במוסדות ציבור ובמחנות צה"ל. לאחר הצפירה נערך ביד ושם טקס הנחת זרים באנדרטה לזכר מרד גטו ורשה, ולאחר מכן נערך במשכן הכנסת הטקס "לכל איש יש שם". בטקס זה מוזכרים נספי שואה בשמותיהם. בצהרי היום נערכת עצרת הזיכרון המרכזית באוהל יזכור ביד ושם. במוצאי יום הזיכרון מתקיימים טקסי נעילה בקיבוץ יד מרדכי ובקיבוץ לוחמי הגטאות.

10 אליעזר דון יחיא, "ממלכתיות, שואה ו'מסרים התרניים'", אלפיים 20 (2000), עמ' 81-106.

11 דוד אוהנה ורוברט ס' ויסטריך, "מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות", בתוך: דוד אוהנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד (1996), עמ' 11-40; נסים קלדרון, "מן הריבוי אל הסולידריות", בתוך: אוהד נחנתמי (עורך), רבת-תרבותיות במבחן הישראליות, ירושלים: מאגנס (2003), עמ' 115-152; אניטה שפירא, "לאן הלכה 'שלילת הגלות'", שבות 11 (2004), עמ' יג-סא; ליאת שטיירלבוני, "הקאמבק של הגלות: מיהודי גלותי ליהודי חדש ובחזרה", בתוך: מאירי ואחרות (עורכות), זהויות בהתהוות, עמ' 461-481.

תהליכים כלליים אלו לוו בתהליכי שינוי ספציפיים בנושא זיכרון השואה, כגון שינוי תוכנית הלימודים בהיסטוריה על אודות השואה; פריחתו של גל ספרות ביוגרפית ואוטוביוגרפית של ניצולי השואה; וכניסתם של בני הדור השני והשלישי אל מוקדי הזיכרון הקולקטיבי. משנות השמונים ואילך הפכה השואה לנוכחות קיימת בזיכרון הקולקטיבי היומיומי ולנושא מדובר בפוליטיקה, במערכת החינוך, בספרות, בתיאטרון, בקולנוע ובאמנות הישראלית.¹² בעשורים האחרונים הפך המאבק על זיכרון השואה לחלק אינהרנטי מן השיח הציבורי היומיומי. יצירות תרבותיות רבות שנכתבו בתקופה זו מפרקות את השואה כמיתוס מקודש, מתמרדות כנגד התפיסה שיש לזכור את השואה רק דרך יגון ואבל, מייצרות טקסטים הומוריסטיים הקשורים לזיכרון השואה, ומבקרות את תהליכי הקליטה של הניצולים בעשורים הראשונים למדינה ואת הדרך שבה הולאמה השואה בישראל. השואה מאוזכרת חדשים לבקרים במסגרת ויכוחים חברתיים ופוליטיים למיניהם (למשל בסוגיית מהגרי העבודה והפליטים ומבקשי המקלט מאפריקה) ובמאבקים בין קבוצות ומגזרים בחברה (ימין ושמאל, חילונים וחרדים, יהודים וערבים, אשכנזים ומזרחים ועוד), ובשיח הציבורי ניטש ויכוח מתמיד בדבר הלגיטימיות של הדרכים החדשות של זיכרון השואה.¹³

שינויים אלו השפיעו גם על הטקסים הממלכתיים ביום הזיכרון לשואה ולגבורה. כך למשל פינה העיסוק בהכללות לאומיות את מקומו לעיסוק באישי, בהתאם לתפיסה האינדיבידואלית ש"לכל איש יש שם";¹⁴ דימוי השואה כשיאו של חוסר אונים יהודי בגלות הומר בראיית מעשי גבורה והתנגדות (לא רק בכוח הזרוע) ובהודעות סמלית מתחזקת והולכת עם הזיכרון הטראומטי של הפרט.¹⁵ משנות התשעים ואילך נעלמה מטקסים ממלכתיים רבים הנימה השיפוטית, ושוב

12 בנושא זה נכתבה ספרות רבה. ראו למשל: משה צימרמן, אל תגעו לי בשואה: השפעת השואה על הקולנוע והחברה בישראל, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה (2002); נורית גרץ, מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים, תל אביב: עם עובד (2004); בתיה ברוטין, "מן השוליים אל המרכז – השואה באמנות הישראלית", מה היתה המילה שואה... השואה והשיח התרבותי בישראל – קובץ משואה לג (2005), עמ' 110-138; ליאת שטייר-לבני, שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי, ירושלים: מאגנס (2009).

13 ליאת שטייר-לבני, *הר הזקרון וזכרון השואה*: הזיכרון החדש של השואה בתרבות הפופולרית בישראל, תל אביב: רסלינג (2014).

14 דניאל גוטוויין, העוסק באופן ביקורתי במהפכת ההפרטה בישראל משנות השמונים של המאה העשרים, טוען שהפרטת התודעה הייתה חלק אינטגרלי ממהפכה זו ואפשרה אותה, וזיכרון השואה הוא חלק מהמהלך הזה. גוטוויין מציג שלוש תקופות בהבניית הזיכרון הקיבוצי של השואה: הזיכרון המשוסע, הזיכרון המולאם והזיכרון המופרט, הזיכרון המשוסע (מ'1948 ועד משפט אייכמן ב'1961) מתאפיין באמביוולנטיות: מצד אחד הודעות עם סבל היהודים בשואה, אך מצד שני ביקורת על ההתנהלות של חלקים גדולים מהציבור היהודי בשואה. הזיכרון המולאם (מ'1948 ועד 1961) מתאפיין בהודעות עם הגולה מתוך יצירת הקבלה בין הגורל היהודי לגורל הישראלי. הזיכרון המופרט (משנות השמונים ואילך) מתאפיין בהתייחסות לפרט הבודד ובהצבת סיפורים אישיים במרכז, ומתוך כך – בהגברת ההודעות עם היהודים בשואה. דניאל גוטוויין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", דפים לחקר השואה טו (1999), עמ' 7-52.

15 אותנה וויסטרין, מיתוס, עמ' 11-40.

לא מורגש הצורך בהצגה הדיכוטומית של הישראלי מול היהודי הגלותי. ניכרת בטקסים גישה ריאליסטית והומנית יותר לסבל, והדיון בסבלם של היהודים בגולה הוא אמפתי יותר. מדי שנה מקבלת ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים מענף הסברה והנצחה ביד ושם נושא אשר יעמוד במוקד יום הזיכרון.¹⁶ הנושאים שעמדו במרכז הטקסים בשנים האחרונות משקפים את המעבר מדגש על הגבורה ההרואית אל "הגבורה האחרת". כך, לדוגמה, מארבעה-עשר ימי הזיכרון בשנים 2000-2013 ייחד יד ושם רק שניים לנושא המרידה היהודית: בשנת 2003, בסימן שישים שנה למרד גטו ורשה, יוחד הטקס ל"התנגדות היהודית בשואה", וב-2013, בסימן שבעים שנה למרד, יוחד הטקס ל"התקוממות ומרי בשואה". יתר הטקסים עסקו בתחומים שאינם מאדירים את המורדים על חשבון מי שלא מרדו, אלא עוסקים באדם הפשוט ובדרך התמודדותו: "גורל המשפחה היהודית בשואה" (2000); "צלם האדם בצל המוות" (2006); "עדים ועדויות: למען ידעו דור אחרון" (2007); "היחיד והיחד: סולידריות יהודית בשואה" (2012); ועוד. לעתים אף נשמעת בדבריהם של הניצולים הנואמים נימה ביקורתית על הדרך שבה התייחסה החברה הישראלית לסבלם.¹⁷

עם זאת, אלמנטים רבים במבנה של טקסי הזיכרון הממלכתיים נשארו קבועים. כך למשל העצרת הממלכתית לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה נפתחת מדי שנה בשנה בשעה שמונה בערב ב"רחבת גטו ורשה" ביד ושם בירושלים ונערכת במעמד נשיא המדינה וראש הממשלה ובנוכחותם של אישי ציבור ופוליטיקאים מישראל ומהעולם, ניצולי השואה ובני משפחותיהם. בפתחת הטקס מציג קריין את בכירי המדינה ואת ראשי יד ושם המשתתפים בטקס ומבקש מהנוכחים לקום על רגליהם. הדגל מורד לחצי התורן, יושב ראש הנהלת יד ושם מדליק את "אבוקת הזיכרון", הקהל מתבקש לשבת, והטקס מתחיל. הקריין מציג את הנושא המרכזי של הטקס, ומוציג צילומים וסרטונים העוסקים באותו נושא וכן קטעי קריאה ושירה הקשורים בנספים. נשיא המדינה וראש הממשלה נושאים את הנואמים המרכזיים ומתארים בהם את זוועות העבר וקושרים את זיכרון השואה לחזקתה של ישראל בהווה. לאחר מכן עולים לבימה שישה מדליקי משואות, מלווים בבני משפחותיהם. על המסך מוקרן סרטון קצר המתאר את מדליקי המשואות, ולו מבנה קבוע המחולק לרוב לשלושה פרקים: החיים לפני המלחמה; זוועות השואה;

16 ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, <http://www.pmo.gov.il/SECRETARY/GOVDECISIONS/2013/Pages/dec345.aspx>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

17 בטקס המרכזי ביד ושם בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה 2013, שיוחד לציון שבעים שנה למרד גטו ורשה, נשאה את דבר הניצולים עליזה שומרון. לאחר שתיארה את גורלה וגורל חבריה בשואה, דיברה על הקליטה בישראל וקשרה בין שתיקת הניצולים ליחס הבעייתי שקיבלו מהחברה הישראלית בראשית דרכה: "לא התלוננו, נסגרנו בתוכנו וניסינו לשכוח את העבר. לא ביקשנו חמלה, וזו גם לא ניתנה לנו. התחלנו לדבר כעבור שנים, כאשר הסביבה החלה באמת להתעניין בנו ולחוש אמפתיה לסבלנו ולא לפחד ממנו". ראו: עליזה שומרון, "דבר הניצולים בעצרת הפתיחה הממלכתית לציון יום השואה תשע"ג (2013)" <http://www.youtube.com/watch?v=23utZQvPqMQ>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015. כמו כן ראו: Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: University of Chicago Press (1995), pp. 70-78.

והחזרה לחיים. הרבנים הראשיים לישראל קוראים פרקי תהילים ואומרים קדיש (הקהל קם על רגליו) והטקס נחתם בשירת ההמנון.¹⁸ מבחינת התוכן, על אף השינויים שצוינו קודם, מחדדים הטקסים זהות קולקטיבית יהודית נבדלת; מתייחסים לשואה כאל אירוע יחידאי; מעלים על נס פרשנות סלקטיבית-פוליטית-ישראלית למורשתם של הנספים; ונותנים לגיטימציה לעיקרי הפרדיגמה הפוליטית שעליה נשענת המדינה. זכר הנספים מהווה בסיס לגיבושן של זהות לאומית וסולידריות חברתית.

הטקס האלטרנטיבי בתיאטרון "תמונע"

חלוצי טקסי הזיכרון האלטרנטיביים לשואה בישראל הם שהרה בלאו ואבי גיבסון-בראל. שהרה בלאו, ילידת 1973, עיתונאית, סופרת ואמנית בת הדור השני, היא בת למשפחה ציונית דתית שעבדה במשך שנים במכון אייבשיץ – מרכז לזיכרון השואה בנווה שאנן בחיפה. אבי גיבסון-בראל, יליד 1976, הוא חרדי שיצא בשאלה, שחקן, במאי, מורה למשחק, מנהל אמנותי ומשורר. את פעילותם בנושא החלו מתוך רצון לקרב את הדור הצעיר אל יום הזיכרון ומתוך הכרה שמרחק הזמן מאירועי השואה, חילופי הדורות והתמורות החברתיות מחייבים הנצחה מסוג אחר. בלאו מספרת כי הבינה את הצורך בזיכרון חדש כאשר עברה לגור בתל אביב בשנות התשעים של המאה העשרים וגילתה שבערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה חבריה החדשים שוכרים סרטי וידיאו. לפיכך גמלה בלבה החלטה לכונן טקס אלטרנטיבי שיקרב אל זיכרון השואה גם את מי שמאסו בטקסים הממלכתיים. לטקס הראשון קראה "שימור וזיכרון". היא הפיצה עלונים ותלתה אותם על עצים בתל אביב, אך ההיענות הייתה דלה. שנה לאחר מכן החליטה לקרוא לאירוע "טקס שואה אלטרנטיבי" וקיימה אותו בפאב תל-אביבי מצליח דאז (הלוגוס). המקום החדש והטרנדי והשם החדש החתרני חברו יחדיו להצהרה ברורה על ההבדלים בין הטקס החדש לטקס הממלכתי. השילוב העיד על חדשנות בכל הנוגע לזיכרון השואה, עורר סקרנות ומשך קהל.¹⁹

מאז העתיק הטקס את מקומו לתיאטרון "תמונע", תיאטרון פרינג' תל-אביבי קטן וצפוף שהכניסה אליו ללא הזמנות: במה סמלית הולמת לסימון הטקס כ"אלטרנטיבי". למרות הרצון הראשוני לייצר טקס אינטימי, מספר המשתתפים בו הולך ורב משנה לשנה. בשנת 2011 נפתח ב"תמונע" אולם נוסף ובו מסכים גדולים כדי לאפשר לבאים לצפות בדוברים שבאולם השני.²⁰ בשנים הראשונות זכו הטקסים האלטרנטיביים ב"תמונע" לגינויים מצד אישי ציבור בולטים, ובהם ניצולי שואה (כטומי לפיד) שטענו כי מדובר בזילות השואה, אך עם השנים התרככה הביקורת כלפיהם. הקהל גדל משנה לשנה והופך הטרנדי יותר – לנוכחים מצטרפים גם אישי

18 ראו למשל: "העצרת הממלכתית: יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"ג", <http://www.youtube.com/watch?v=HYIbmEm9Xxw>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

19 בריינין, מגמות בזיכרון השואה.

20 בלאו המשיכה לעמוד בראש הטקס האלטרנטיבי עם גיבסון-בראל עד 2011, ואז הודיעה שהיא פורשת בשל המתח הרגשי הכרוך בניהול האירוע והפקתו. גיבסון-בראל ממשיך להפיק את הטקס גם כיום.

ציבור, ניצולי השואה והיסטוריונים.²¹ מתופעה אוטורית המיימת על אחד המיתוסים המרכזיים בחברה הישראלית הפך הטקס האלטרנטיבי ב"תמונע" למודל שחדר אל המיינסטרים, והצלחתו מייצרת גרסאות נוספות במקומות אחרים בארץ.

לפי הגדרות מארגניו, לא נועד הטקס ב"תמונע" להחליף את הטקס הממלכתי, אלא להתקיים אחריו ולשמש לו מעין תוספת נחוצה. בלאו מכנה זאת "הקומה השנייה של הזיכרון". לכן הוא מתחיל בשעה עשר בלילה, לאחר שמסתיים הטקס הממלכתי ביד ושם. לדברי גיבסון-בראל:

טכנית זה מאפשר לאנשים להשתתף בטקסים מסורתיים ממלכתיים וגם בטקס שלנו; וזה גם סימבולי באמירה שהטקסים צריכים להתקיים זה לצד זה. [...] לטקסים המסורתיים יש חשיבות גדולה עבור החברה, כל חברה, כי דרכם היא מגדירה את עצמה ובוראת את עצמה כחברה. אם אין טקס מסורתי-ממלכתי, אין גם טקס אלטרנטיבי.²²

לצד הכבוד שרוחשים המארגנים לטקסים הממסדיים, הם רואים הכרה בעדכון זיכרון השואה עם הזמנים המשתנים. "הגענו לעידן שבו צריך למכור את השואה לדור החדש בשפה שהוא מבין. ששת המיליונים ושירת יזכור כבר לא מספיקים", טוענת בלאו.²³ לדבריה, אחד ההבדלים המרכזיים בין הטקס האלטרנטיבי לממלכתי הוא החלוקה בין שכל לרגש:

אני חושבת שיותר מכל היא מתבטאת בפנייה שאנחנו פונים לשכל ופחות לרגש בניגוד לטקסים הקונבנציונאליים שעליהם כולנו גדלנו בבית הספר – הדלקת

21 בשנת 2005 למשל בא לטקס היסטוריון השואה דן מכמן, אז ההיסטוריון הראשי של יד ושם; הוא ורעייתו באו ביוזמתם וללא הזמנה. בלאו הכחינה בו והודיעה על בואו לאנשי גלי צה"ל ששידרו את האירוע, והם באו לראיינו. מכמן הסביר שאינו מתנגד לטקס; אמנם הפריע לו שהדוברים היו שקועים בעצמם, שהדיון לא עסק בשואה ושהוגשה רק פרשנותם של הדוברים לדברים, אך למרות זאת, באופן כללי הטקס הוא "תהליך חיובי" בעיניו. לדבריו, "הנגיעה האישית מובנת וקיימת ויש לה יותר ויותר מקום בזיכרון. זה תהליך מבורך שמאפשר גישה אנושית למה שקרה". ראו: מרב יודילוביץ', "כשהמציאות מכתובה את הזכרון", *YNET*, 5 במאי 2005, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3081623,00.html>, אוהור ב-31 באוגוסט 2015. ההיסטוריונית חנה יבלונקה, שמחקרים רבים שלה התמקדו בתודעת השואה בישראל ובקליטת ניצולי השואה בישראל, אומרת כי היא תומכת בטקס משום שהיא רואה בו "שית מחפש דרך [...] [ה]משאיר את הזיכרון מאוד טרי כל הזמן. זה מאוד חיובי בעיניי, כי זה מרחיב את החיפוש אחר השואה, אחר המשמעויות שלה. החיפוש מגדיר אותנו כבני אדם". ראו: רינה זיסמנוביץ', "קפה עם פרופ' חנה יבלונקה: הורי שורדי שואה אבל אני לא דור שני", *OnLife*, 1 במאי 2011, <http://bit.ly/1HxxdZb>, אוהור ב-31 באוגוסט 2015.

22 יונתן אסתרקי, "או ועכשיו: על איוה צורך עונה טקס יום השואה האלטרנטיבי?", *NRG*, 18 באפריל 2012, <http://www.nrg.co.il/online/47/ART2/358/706.html?hp=47&cat=306&loc=68>, אוהור ב-31 באוגוסט 2015.

23 מרב יודילוביץ', "זוכרים אבל אחרת", *YNET*, 15 באפריל 2007, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3387880,00.html>, אוהור ב-31 באוגוסט 2015.

משואות, זוכרים את ששת המיליונים וכדומה. אלה טקסים שהם חשובים ואנחנו לא באים להחליף או לבטל אותם אבל הם פונים כמעט רק לצד הרגשי. ואנחנו מנסים לעודד גם חשיבה. כקהל, אתה לא פאסיבי אלא אקטיבי, אתה פועל במהלך הטקס ואחריו, חושב, משתנה, מגיע למסקנות.²⁴

ג'רד באייר, העוסק בשאלת זיכרון השואה בחברה היהודית בעולם, טוען כי הצעירים העוסקים בנושא יוצאים מתוך הנחה שלציבור יש ידע היסטורי על השואה והם משלבים את זיכרון העבר בדיון כללי יותר בלקיחה המוסריים של השואה לדורות הבאים ומתבוננים בה גם מפרספקטיבות אחרות. עיסוק זה בשואה הופך את הטראומה רלוונטית לחיי היומיום, לא רק באמצעות חזרה לעבר ההיסטורי, אלא באמצעות העיסוק בהשפעתה על הכאן והעכשיו, ומבקש להביא את הדורות הצעירים לידי דיאלוג שבו הם גם מדברים ולא רק מקשיבים.²⁵

הטקסים ב"תמונע" תואמים תפיסה זו במידה מסוימת. הם אכן מתמקדים רק בהווה ובדרך שבה משתלבת בו השואה, לדעת כל אחד מהדוברים, אך עושים זאת ללא חזרה לעבר ההיסטורי ולמאורעות השואה עצמם. לדברי בלאו, בניגוד לטקסים אחרים, מטרת הטקס האלטרנטיבי ליצור בכל שנה תשקיף של השואה כאן ועכשיו: "הטקס שלנו הוא לא 'עם ישראל זוכר את ששת המיליונים', אלא הוא אינדיווידואלי: אני שרה, אני דורית, אני יהודה, אני זוכר את ששת המיליונים אבל אני מתחבר לנקודה אישית".²⁶

לדבריו של גיבסון-בראל, הדור השני והשלישי מתקשים לטפל בטראומה המתמשכת של השואה באמצעות הטקסים הממלכתיים, שנוצרו בעצם עבור הניצולים עצמם: "קשה לדבר על משמעות השואה בהווה כשהטקס הממלכתי עוסק באבל של העבר, ואם הוא מדבר על ההווה, הוא מדבר על הלאומנות והכוחניות כמשהו שהשואה מספקת לו תירוץ". הטקסט האלטרנטיבי בעיניו הוא "דרך יעילה" לדבר על ישראל בהווה, וניסיון "להבין איך השואה או זיכרון השואה מעצב את החיים שלנו והמעשים שלנו כפרטים וכקבוצה היום". והוא מוסיף: "כשאני מסתכל על ישראל 2012 אני לא אוהב את מה שאני רואה, ואחת הדרכים לתקן את ישראל 2012 היא להסתכל מחדש על זכר השואה ועל מה עשינו ממנו לאורך השנים".²⁷

24 יונתן אסתרקין, "המטרה: לעצבן ביום השואה", *NRG*, 20 באפריל 2009, <http://www.nrg.co.il/online/47/ART1/880/645.html>, אוחזר ב-31 באוגוסט 2015.

25 Gerd Bayer, "After Postmemory: Holocaust Cinema and the Third Generation", *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 28, 4 (2010), pp. 116-132

26 דורית הכים, "פרשת חיי שהרה", הארץ *online*, 18 בפברואר 2003, <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArtPE.jhtml?itemNo=264761&contrastID=2&subContrastID=13&sbSubContrastID=0>, אוחזר ב-31 באוגוסט 2015.

27 אסתרקין, "או ועכשיו".

הדגש ששמים מארגני הטקס האלטרנטיבי על פירוש השואה בידי הדורות הצעירים בהווה ניכר כבר בכרוזה שעוצבה עבור הטקסים: כרוזה במראה צעיר ועכשווי שנראית בה יד נשית צעירה, ציפורניה משוחות בלק אדום וסיגריה בין אצבעותיה – אך היד עטופה בגדר תיל. הכרוזה משתמשת במוטיבים הקלסיים של הטקס הממלכתי – אבוקה, אש, בעירה, דם וגדר תיל, אבל מרכיבה אותם מחדש בסגנון פופ־ארט עדכני, הפונה אל קהל היעד הצעיר. השילוב בין היד הצעירה, השייכת ודאי למישהו או מישהי שלא עברו את השואה, ובין גדר התיל מסמל את העובדה שהשואה צרובה גם בתודעתו של הדור הצעיר שלא חווה אותה ומלווה אותה בכל אשר יפנה.²⁸

הנרטיב של הטקסים מתוכנן היטב ומעוגן במסגרת קונספטואלית ברורה. אורכם חמישים דקות. לאחר דברי פתיחה מופיעים עשרה דוברים, המייצגים את התרבות הישראלית בת זמננו. הדוברים מציגים נקודות מבט פרטיות מקוריות על השואה ועל האופן שבו הם תופסים אותה ואת השפעתה על האני שלהם ועל חיי הישראלים. הדוברים עולים לבמה זה אחר זה, ובין דובר אחד למשנהו נשמע ברקע קול שקשוק גלגלים של רכבת על מסילה. בסוף הטקס נישאים דברי סיכום. כאן המקום לציין שהדוברים בטקס האלטרנטיבי הם דוברים שלא היו מקבלים במה בטקסים הממלכתיים, ורק ב"תמונע" מתאפשר להם להשמיע קולות שאינם נשמעים בטקסים הממלכתיים ולהציג תפיסות ופרספקטיבות שאינן זוכות בהם להתייחסות. ניתוח המונולוגים שהושמעו לאורך השנים מאז החלו הטקסים האלטרנטיביים מגלה כמה נושאים מרכזיים, החוזרים על עצמם בצורות שונות ויחד מכוננים את הנרטיב המרכזי של הטקס.

פוליטיקה של זהויות

בטקסים הממלכתיים הדוברים הם הנשיא, ראש הממשלה וניצולי שואה, והם מדברים על הזוועות, על ההשמדה ועל ההיבטים היהודיים-ציוניים הקולקטיביים שלה. עם הדוברים המקבלים את מרכז הבמה בטקס ב"תמונע" נמנים אמנים, מוזיקאים, עיתונאים ועוד. "הפוליטיקה של הזהויות" (המעבר מניסיון לכונן זהות ישראלית אחידה להכרה בקבוצות השונות המרכיבות את החברה ומבקשות לשמר את זהותן) שהופיעה בשיח הציבורי הישראלי בעשורים האחרונים באה לידי ביטוי בכך שרבים מהדוברים אינם מדברים רק בשם עצמם, אלא מייצגים קבוצות שונות בחברה הישראלית (חרדים, מזרחים, רוסים ועוד). הם עוסקים בתודעת השואה דרך הפרספקטיבה של קבוצתם, שאיננה נשמעת בטקסים הממלכתיים, וכך מרחיבים את המבט על זיכרון השואה בישראל. בשנת 2003 למשל סיפר העיתונאי החרדי ידידיה מאיר בטקס ב"תמונע" על הדרך שבה יום הזיכרון לשואה ולגבורה מפריד את העולם שאליו הוא שייך מהציבור הישראלי ועל נקודת המבט הכפולה שמקנה לו תנועתו בין העולם החרדי לעולם החילוני. "כשאני עומד בצפירה ביום הזיכרון", אומר מאיר, "מה שעובר לי בראש זה לא השואה, אלא התמונה שתהיה למחרת בעיתון,

28 בריינין, מגמות בזיכרון השואה, עמ' 7. ראו הכרוזה באתר תמונע: <http://www.tmu-na.org.il/Index.asp?ArticleID=1147&CategoryID=196&Page=1>, אוהר ב" 31 באוגוסט 2015.

שיראו חרדים הולכים בצפירה".²⁹ בטקס שהתקיים ב"תמונע" בשנת 2005 חשפה בפני הנוכחים נטשה מוזגוביה, עיתונאית ישראלית ממוצא רוסי, את עיצוב הזיכרון הקולקטיבי של מלחמת העולם השנייה בברית-המועצות, והסבירה את השוני העצום בינו לבין זיכרון השואה בישראל. מוזגוביה תיארה את ההתעלמות של הזיכרון הקולקטיבי הממסדי הישראלי ממיליוני הרוסים שנהרגו במלחמת העולם השנייה, את עיצוב הזיכרון של המלחמה כניצחון, את הכבוד שחלקו לוותרנים ואת דחיקתה של סוגיית גורל היהודים לשולי הזיכרון. לדבריה, כאשר עלתה לישראל גילתה שעליה להתמודד עם זיכרון שונה לחלוטין של אותה תקופה, של השואה כטרגדיה לאומית, ומצאה עצמה מיטלטלת בין שני הנרטיבים – הרוסי והישראלי. בטקס שהתקיים ב"תמונע" בשנת 2006 סיפרה אלן, מטפלת סיעודית מן הפיליפינים, על הטיפול בניצולי שואה סיעודיים הסובלים מסיוטים; בשנת 2007 עסקה ננה בר, אישה לקוית שמיעה דוברת שפת הסימנים, בהדרתם של החירשים מטקסי הזיכרון בישראל.

אחת מזוויות הראייה המרכזיות שאינן מיוצגות בטקסים הקנוניים ומודגשות בטקסים האלטרנטיביים ב"תמונע" היא זווית הראייה של צאצאי יוצאי צפון אפריקה, העוסקים בדרך שבה הצגת תודעת השואה כנחלתם של יהודי אירופה בלבד חוטאת למציאות ומשפיעה על זהותם. מהמחקר אכן עולה כי בעשורים הראשונים למדינה, כאשר נבנה קורפוס סוציאליזציה ומחקר שקבע את גבולות הידע הקנוני, לא נכללו בו סיפורם של יהודי צפון אפריקה בכלל וגורלם בזמן השואה בפרט ולא נידונו בו ההבדלים המהותיים בין תוניסיה ולוב (שהיה בהן שלטון גרמני), אלג'יריה (שהיה בה שלטון צרפתי של משטר וישי) ומרוקו (שהייתה פרוטקטורט צרפתי).³⁰ התנהלות זו יצרה משקעים עמוקים במערכת היחסים, המורכבת ממילא, בין אשכנזים למזרחים בישראל. מזרחים ככלל נתפסו כמי שאין להם כל קשר רגשי או היסטורי לנושא. העיסוק בהשפעת הנאציזם על יהודי צפון אפריקה החל להיכנס אל תוך גבולות הזיכרון הישראלי של השואה רק בעשורים האחרונים והוא נגזרת של כמה תהליכים: המהפך הפוליטי ב-1977 ועלייתו לשלטון של הליכוד בתמיכה גורפת של יוצאי אסיה וצפון אפריקה; התבססותה של חרדיות מזרחית והצלחתה של תנועת ש"ס; התגבשות תודעת מזרחית חילונית חדשה בהנהגתם של בני הדור השני והשלישי להגירה מצפון אפריקה ואסיה; היפתחותה של החברה הישראלית לקולות שונים ולמחקר היסטורי ביקורתי; ופתיחת הארכיונים שחשפו מסמכים רבים בעניין יהודי צפון אפריקה בזמן מלחמת העולם השנייה והכיבוש הגרמני. כיום הטרגדיה של יהודי מדינות צפון אפריקה הולכת ותופסת מקום במוסדות ההנצחה של השואה, במחקרים וביצירות תרבות.³¹

29 חכים, "פרשת חיי שהרה".

30 רוברט סטלוף, בין צלב הקרס לסהרה: יהודים וערבים בצפון אפריקה בצל השואה (בתרגום עמוס כרמל), ירושלים: יד ושם, המכון הבין-לאומי לחקר השואה (2010); Seth Ward, "The Holocaust in North Africa and the Sephardic World", *The International Sephardic Journal* 1, 1 (2004), pp. 72-86; Henry Abramson, "A Double Occlusion: Sephardim and the Holocaust", in: Zohar Zion (ed.), *Sephardic and Mizrahi Jewry: From the Golden Age of Spain to Modern Times*, New York and London: New York University Press (2005), pp. 285-300.

31 יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 100-129.

גם חילופי הדורות בקרב יוצרים מזרחיים בתרבות הישראלית הוליכו לשינוי ביחס לזיכרון השואה. בני הדור הראשון, סופרים כגון סמי מיכאל, אלי עמיר ואמנון שמוש, הביעו ביצירותיהם הזדהות עצומה עם ניצולי השואה מאירופה ושילבו את השואה בעלילות ספריהם מתוך אמפתיה אדירה לניצולים ולכאבם. אצל בני הדור השני והשלישי להגירה מאסיה ומצפון אפריקה ניתן למצוא בעשורים האחרונים תגובות מעורבות. מצד אחד ישנם יוצרים מזרחיים השבים ומדגישים את הזדהותם עם הכאב היהודי-אשכנזי שנגרם בשל השואה,³² ומצד שני אחרים המבקשים להדגיש כי השואה איננה נחלתם של יהודי אירופה בלבד ועוסקים ביצירותיהם בסבל של יהודי צפון אפריקה.³³ יש גם יוצרים הרואים בהדרת כלל המזרחים (הן יוצאי אסיה הן יוצאי צפון אפריקה) מזיכרון השואה סמל להדרתם מן ה"ישראליות" בכלל, ומציגים את המשקעים האדירים שיצרה חלוקה זו אצל הציבור המזרחי.³⁴

הטקסים האלטרנטיביים ב"תמונע" משקפים את השינוי שהתחולל בשיח האקדמי, הציבורי והתרבותי על השואה ובתחום הנצחתה. לאורך השנים ניתן בהם ייצוג נכבד לדוברים מזרחיים, העוסקים במונולוגים שלהם בהשפעת השואה על חייהם לנוכח כפל הקולות בחברה שבה גדלו, שמצד אחד רואה בשואה טראומה לאומית, ומצד שני מדירה ממנה את המזרחים ואינה נותנת להם מקום בחוויה התרבותית הזאת, המהותית כל-כך בעיצוב הישראליות. בטקס שנערך ב"תמונע" בשנת 2003 סיפר העיתונאי שאול ביבי על הזיות שואה שהיו לו אחרי שלקח פעם סמים והרגיש שהוא יהודי שנשרף במחנות; בטקס של שנת 2004 הופיע שי קדימי, שחקן ממוצא מרוקאי, בדמותה של ניצולת שואה ונשא מונולוג על אושוויץ. הוא נכנס לדמות בצורה כה משכנעת, עד שדקות ארוכות האמינו רבים בקהל שאכן מדובר בניצולת שואה. המזרחים נכנסים בטקסים אל מחוזות הזיכרון של השואה גם באמצעות מוזיקה: בטקס של שנת 2004 שר המשורר שמעון אדף את "הליכה לקיסריה" של חנה סנש בעיבוד ששילב בלחן מוטיבים מזרחיים. בטקס של 2006 שר הזמר המזרחי שימי רון את השיר "העיירה בוערת" וכך שילב בין שני העולמות.³⁵ מנגד, מונולוגים אחרים מותחים ביקורת על הדרך שבה הודרו המזרחים לשולי החברה הישראלית. כך למשל בטקס של שנת 2001 דיבר העיתונאי יהודה נוריאל על הרגשתו כ"אחר" בחברה שהלבינה

32 כך למשל הפעילה המזרחית המנוחה ויקי שירן, שזוהתה עם הקשת הדמוקרטית המזרחית, שביימה בשנת 2000 את הסרט ילדי היהודים על אודות מיליון וחצי הילדים שהושמדו בשואה. הסרט אל תגעו לי בשואה, בבימויו של אשר טללים, מציג מזרחים הנאבקים בתפיסה שהשואה היא נחלתו של הציבור האשכנזי. ראו: צירמן, אל תגעו לי בשואה, עמ' 279-328.

33 למשל התערוכה "זאלה" (כינוי ערבי-לובי עתיק למקוננות), תערוכת וידיאו של איציק בדש שנפתחה במוזיאון פתח תקווה לאמנות בשלהי 2010 (אוצרת: דרורית גור אריה), שהיא מהיצירות הראשונות בעולם האמנות הפלסטית המתמודדות עם שואת יהודי צפון אפריקה. ראו: איבון קוולובסקי-גולן, "לכתוב את ההיסטוריה בחול", ערב רב [מגזין מקוון לאמנות, חברה ותרבות], 25 בינואר 2011, <http://erev-rav.com/archives/10494>, אוחר ב-31 באוגוסט 2015.

34 יהודה נוריאל, "שואה שלנו", ידיעות אחרונות, 24 שעות, 2 במאי 2011, עמ' 3; Ofer, "We Israelis Remember".

35 יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 268-289.

את זיכרון השואה והפכה אותו לנחלתם של אשכנזים בלבד. בשנת 2006 סיפר העיתונאי המזרחי שאול ביבי על הדרת המזרחיים מזיכרון השואה וקבל על דחיקת הכאב המזרחי לשוליים מפני הכאב "הגדול" של האשכנזים, שמקורו בשואה.

שואה והומור

הטקס ביד ושם מושגת כולו על מוראות השואה. הסיפורים הקשים נשמעים בדברי הקריין, בנאומו הפוליטיקאים, בסיפורי מדליקי המשואות ובעדויות המוקראות מפי שחקנים. אחד האלמנטים המרכזיים של הטקס ב"תמונע" הוא הרצון להתנער מהדיון כבד הראש וספוג היגון של הטקסים הממלכתיים. בשל הימנעות מכוונת מדיון היסטורי באירועי השואה הנרטיב הכללי של הטקס קליל יותר, ובכמה מהמונולוגים משולב פן הומוריסטי.

הפנייה לתכנים אלו משקפת היבט נוסף של תרבות-הנגד שהתפתחה בחברה הישראלית במסגרת תודעת השואה: משנות הארבעים ועד שנות השמונים של המאה העשרים הופיעו בתרבות העולמית רק לעתים נדירות ייצוגים הומוריסטיים העוסקים בנאציזם, במלחמת העולם השנייה ובשואה. בתקופה זו הופקו בעולם מעט מאוד סרטים שהעזו לגעת בנושא באופן הומוריסטי, וגם הדיון הספרותי בנושא היה מינורי. התפיסה השלטת, בעיקר בישראל, הייתה שעיסוק הומוריסטי בשואה מקל ראש בממדיה, פוגע בניצוליה וממעיט בעוצמת הטראומה והסבל.

השילוב של שואה והומור התגבר בעולם משנות השמונים של המאה העשרים, עם ההתרחקות משנות המלחמה וכניסתם של בני הדור השני והשלישי של ניצולי השואה למרכז הבמה התרבותית בעולם ובישראל. מאז, השילוב של שואה והומור מופיע בעולם המערבי יותר ויותר: במחקר, על במות הסטנדרטאפ, בסדרות טלוויזיה, באינטרנט ובקולנוע. משנות התשעים של המאה העשרים ואילך ההומור משולב גם בדיון בשואה בישראל, בסרטים דוקומנטריים הסוקרים את הדרכים השונות שבהן ניצולים וילדיהם מתמודדים עם הטראומה, במופעים סאטיריים של בני הדור השני והשלישי, בסרטונים באינטרנט ובסדרות קומיות בטלוויזיה.³⁶

הדוברים בטקסים ב"תמונע" משקפים מגמות אלו ומשפיעים עליהן על-ידי העמקת השילוב של שואה והומור. כשהם משתמשים בהומור בטקסים, הם מבקרים את הדרך שבה עוצב והשתרש זיכרון השואה בישראל. לא פעם יוצאים הדוברים נגד הדרישה הממלכתית לעסוק בשואה רק ברצינות ומספרים על הקושי שלהם, כיוצרים, לשלב בין הומור לשואה בחברה החיה על זיכרון קנוני מקודש. בטקס בשנת 2004 קבל העיתונאי גיא מרון, בן הדור השני, על חוסר היכולת של הציבור הישראלי להתמודד עם השילוב של הומור ושואה. הוא סיפר כי כשבאה נבחרת גרמניה לישראל למשחק כדורגל הוא שאל בתוכניתו ברדיו אם הם מתכוונים להביא את הקהל לאצטדיון ברכבות – ופוטר בו ביום. כאשר ערך את תוכנית הסאטירה של הסטנדאפיסט גיל קופטש,

36 לימור שיפמן, הערס, הפרחה והאמא הפולניה: שטעים חברתיים והומור טלוויזיוני בישראל, 1968-2000, ירושלים: מאגנס (2008), עמ' 146-148; שטייר-לבני, הר הזיכרון, עמ' 37-78; Eyal Zandberg, "Critical Laughter: Humor, Popular Culture and Israeli Holocaust Commemoration", *Media, Culture & Society* 28, 4 (2006), pp. 561-579.

"פיני הגדול", שידר קטע מתוך סרטו של קלווד לנצמן, "שואה", ובו, על רקע עדות ניצולים, הוסיף בדיבוב לעברית טקסט פרובוקטיבי בעל קונוטציות מיניות שעסק בנושאים אחרים לגמרי. לדבריו, חודשים לאחר מכן עוד התנצל, אך עדיין אין הוא מבין מדוע בעולם מותר לשלב בין הומור לשואה ובישראל אסור. הוא הסביר כי מבחינתו זו דרך להתמודד עם הטראומה של הוריו שבתוכה גדל וטען שאם אינו מתמודד עם הנושא באמצעות ציניות – הוא נשכר.³⁷

איש התקשורת והסטיריקן קובי אריאלי, חרדי תחי ועובד בעולם התקשורת החילוני הישראלי, עסק בטקס יום השואה שנערך ב"תמונע" בשנת 2009 בהומור כשפה המעצימה את זיכרון השואה, ואף סיים את דבריו בבדיחת שואה. הוא ביקש להראות שאין בחיבור הזה זילות של השואה, אלא שזו דרך לגיטימית נוספת להתמודד עם הנושא כיום. בטקס בשנת 2011 הוסיף הסופר יורם קניוק עוד נדבך כשיצא נגד התפיסה המוטעית, לדעתו, שביום הזיכרון לשואה ולגבורה אסור לשמות. הוא טען שזה צריך להיות יום חג ליהודים, גם לניצולים ששרדו, "הגיבורים הגדולים של העם היהודי בכל ההיסטוריה", כלשונו, וגם ליהודים בישראל בכלל. לדבריו, הקמנו מדינה, אנחנו חיים בה נהדר, הניצולים חזרו לחיים ולכן יום הזיכרון לשואה ולגבורה צריך להיות יום של שמחה וביצחון של העם היהודי.³⁸

שואה וג'נוסייד

הלקח הישראלי הוא המסר העיקרי הנשמע בטקסים ביד ושם; לעתים אפשר למצוא גם מסר אוניברסלי המובע בנאומים של הנשיא ויש "לכבד כל אדם, שכן כל אדם, לפי המסורת שלנו, נברא בצלם אלוקים"³⁹ ושל ניצולים הקוראים "לחנך לשמירת צלם אנוש וסבלנות וסובלנות "כלפי כל אדם, בלי הבדל גזע, אמונה וצבע, כי לכל אדם מקום תחת השמים",⁴⁰ אך לאמתו של דבר הטקסים עוסקים בשואה כאירוע ייחודי ואינם דנים במאורעות אחרים של רצח עם. הטקסים ב"תמונע" מבקשים לשנות מגמה זו, להציג ולחזק עמדות אחרות בנושא שהחלו לעלות במחקר בישראל בעשורים האחרונים: חוקרים ישראלים מעטים (ישראל שטרני, יהודה באואר ויאיר אורון) החלו לנתח מאורעות של רצח עם במקומות אחרים מתוך ניסיון לקרב את הדיון בנושאים אלו אל החברה הישראלית. סדרת הספרים על ג'נוסייד שכתב אורון במסגרת קורס באוניברסיטה הפתוחה עוסקת בהבדלים ובקווי הדמיון בין הרוצחים, הקורבנות, משתפי הפעולה והעומדים מהצד, התגובות בעולם וההשפעה הפוליטית והחברתית של מאורעות שונים של רצח עם.

37 מרב יודילוביץ', "הקומה השניה של הזיכרון", *YNET*, 19 באפריל 2004, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2904543,00.html>, אוחזר ב־31 באוגוסט 2015.

38 "טקס יום השואה האלטרנטיבי ה־13 – יורם קניוק", <https://www.youtube.com/watch?v=mOPUV3vzbWI>, אוחזר ב־31 באוגוסט 2015.

39 "נשיא המדינה שמעון פרס, נושא דברים בערב יום השואה תשע"א", <http://www.youtube.com/watch?v=Wz1Gugn7QtA>, אוחזר ב־31 באוגוסט 2015.

40 "חנה וייס נושאת את דבר הניצולים תשע" (2010) ביד ושם", <http://www.youtube.com/watch?v=m0VRRsh5SHM>, אוחזר ב־31 באוגוסט 2015.

בספרים אלו הציג אורון את השואה כמעשה ג'נוסייד ספציפי קיצוני, בעל מאפיינים ייחודיים, אך טען שהתעלמות מערכת החינוך בארץ מג'נוסייד במקומות אחרים היא כישלון חינוכי ממדרגה ראשונה. לדעתו, לא ייתכן שצאצאים של עם שכמעט הושמד לא ידעו על השמדה של עמים אחרים במקומות אחרים, ושמדינת ישראל, שקמה לאחר השואה, תסייע לתורכיה במערך ההכחשה של רצח העם הארמני. הוא רואה בהתנהגות זו פגיעה בזיכרון השואה ובמורשתה.⁴¹

ההחלטה להתחיל את הטקס ב"תמונע" בשעה עשר בלילה, לאחר תום הטקס המרכזי ביד ושם, מייצרת מרחב זיכרון המכיר במרכזיותה של השואה כטרגדיה יהודית, ומוסיף עליה לעתים נדבך נוסף של דיון במעשים אחרים של רצח עם. רוב הדוברים לאורך השנים עוסקים בהיבטים שונים של זיכרון השואה, אך נשמעים גם קולות העוסקים במצבים אחרים של פליטות, רעב וחוסר אוניס. בשנת 2004 למשל תקף הדובר שי נהון את הצביעות של מערכת החינוך, שמצד אחד מדגישה את חשיבות הדמוקרטיה והמאבק בכל צורה של גזענות, אבל מצד שני אינה נדרשת לרצח עם במקומות אחרים:

כפי שהעולם שתק במהלך השואה, רבים מאתנו שתקו במהלך הטבח בארמנים, השמדת הכורדים בגז, הקרואטים והסרבים. רצח עם ושנאה קיימים תמיד, ואנחנו לא עושים עם זה כלום. אם לא נתערב, ננסה לשנות ולהפסיק עוול שנגרם לעם אחר, מי יעזור לנו בפעם הבאה?⁴²

בטקס בשנת 2012 ביקשה השחקנית עינת ויצמן לייחד יום לקורבנות "השואות" באשר הם. "יום שמיוחד לכבוד האדם באשר הוא". הישראלים הם מכחישי שואה על בסיס יומיומי, טענה, כאשר הם דוחקים לשוליים את השואה הארמנית ממניעים פוליטיים, בגלל היחסים עם תורכיה. יגאל שתיים, אמן ומיוזמי "מרק לוינסקי", קבוצה המחלקת מרק חם למבקשי המקלט מאפריקה המתקבצים סביב גינת לוינסקי בדרום תל אביב, דיבר על המתרחש באפריקה. שתיים, "דור שלישי ליוצאי ברלין", כהגדרתו, דיבר על יחסה הקשה והגזעני של הממשלה למבקשי המקלט וטען כי צאצאים של פליטים אינם יכולים היום לנהוג גזענות שכזאת בפליטים בני זמננו הבורחים מרצח עם בארצותיהם.

41 על הקורס של יאיר אורון באוניברסיטה הפתוחה ראו: מיכל זמרני, "אין מפלצות, רק בני אדם - ראיון עם יאיר אורון", למדא (2009), <http://www.openu.ac.il/lamda/newsletter-2009/10664.pdf>, אוחזר ב-31 באוגוסט 2015. ראו גם: יהודה באואר, העם המחוצף, תל אביב: נהר ספרים (2013), עמ' 149-213. ישראל טשרני, מחלוצי חקר השואה והג'נוסייד בעולם, פרסם מאז שנות השמונים חיבורים רבים באנגלית בנושא זה. ראו: Israel W. Charny (Editor in Chief), *Encyclopedia of Genocide*, Santa Barbara, CA: ABC-CLIO (1999). להרחבה על אודות דחיית הג'נוסייד לשוליים בזיכרון הממלכתי בישראל ראו, בין היתר: יאיר אורון, הכחשה: ישראל ורצח העם הארמני, כפר סבא: מבע (2005).

42 יודילוביץ, "הקומה השנייה".

הפוליטיזציה של השואה

הטקסים הממלכתיים ביד ושם מדגישים את הלקח הצינוני של השואה. הנשיא וראש הממשלה מציגים בנאומיהם את ישראל כתשובה ניצחת לנאציזם ולשואה ורואים בה ניצחון היסטורי על "חייט הטרף הנאצית".⁴³ סיפורי הניצולים הדוברים נעים מן השואה אל התקומה בישראל,⁴⁴ ומנאומיהם עולות חשיבות המדינה עבורם ("חשובה לי הישראליות"),⁴⁵ ותרומתם למדינה ("השתתפנו במאבק על הקמת המדינה ובמלחמות ישראל [...] בנינו קיבוצים ומושבים על טהרת ניצולי השואה, העשרנו את התרבות, המדע, התפרנסנו מעמל כפינו").⁴⁶ הטקסים הממלכתיים ביד ושם מייצרים לא פעם גם פוליטיזציה של השואה, באמצעות השלכת השואה על סכסוכים בהווה מתוך הדגשת קווי הדמיון בין המצבים. בנאומיהם בשנים האחרונות למשל חוזרים ראש הממשלה והנשיא ונדרשים לאיום האיראני, קושרים בין ההשמדה בשואה לאימוי ההשמדה של איראן ומבטיחים כי הפעם, בניגוד לעבר, יש מדינה שתבטיח שלא תתרחש שואה שנייה.⁴⁷

הטקסים האלטרנטיביים ב"תמונע" נותנים במה לפוליטיזציה של השואה הן מימין הן משמאל וכן לתפיסות המתנגדות לפוליטיזציה של השואה. בשנת 2003 למשל העיתונאי החרדי קובי אריאלי צייר סיטואציה המערבבת בין עבר להווה – ובין הפיגועים שביצעו פלסטינים בישראל לאקציות בתקופת השואה. "פיגוע זה לא אקציה", נשמעה מחאה מהקהל.⁴⁸ בטקס בשנת 2004 הקביל בדבריו מנכ"ל זק"א יהודה משי זהב בין פיגועים למעשי הנאצים: "אני וחברי המתנדבים בזק"א [...] עומדים בגיא ההריגה בפיגוע של קו 2 בירושלים [...]. כיצד אפשר לנתק את המראות הללו מההיסטוריה של עמנו לדורותיו?"⁴⁹

בשנת 2011 נשא שמעון ריקלין, מתנחל דתי, נאום ימני-דתי נגד השמאלנים והחילונים בישראל. במסגרת חשבון הנפש שדרש לעשות מתח ריקלין קו ישיר בין התנהגות המשכילים באירופה ערב השואה לבין הנהגות השמאל החילוני בישראל; אלה טעו וגם אלה טועים. לדבריו, המשכילים היהודים באירופה חשבו שאם יאמצו את כל "ההבלים הכי גדולים שיש לנוצרים" יקבלו אותם, אבל דבר לא עזר. הם נשארו שונים, והושמדו בשל שונותם. גם השמאלנים החילונים בארץ מדברים על נאורות ועל השתלבות במרחב, על הרצון שלהם "לאכול חומוס בדמשק".

43 ראו למשל: "יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשס"ט (2009)", <http://www.youtube.com/watch?v=8F55NuLdQt4>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

44 ראו למשל: "מדליקי המשואות תש"ע (2010): שרה ישראלי", <http://www.youtube.com/watch?v=zgNFQtHI42c>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015; "מדליקי המשואות תשע"ג (2013): מרים ליפטרשר", www.youtube.com/watch?v=TZRccedn3h4, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

45 וייס, "דבר הניצולים".

46 שומרון, "דבר הניצולים".

47 ראו למשל: "דה"מ בנימין נתניהו בעצרת הממלכתית לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"ג", <http://www.youtube.com/watch?v=p7OS39FAQNA>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

48 יודילוביץ, "מתיחת-פנים לשואה".

49 יודילוביץ, "הקומה השנייה".

לדידו מדובר באותו ניסיון להתחבב על הגויים, וגם הניסיון הזה לא יצלח. היהודים היו ולעולם יהיו שונים, ומשום כך הם בארץ ישראל.⁵⁰

לצד תפיסות אלו ישנם גם מונולוגים של אנשי שמאל ושמאל קיצוני המתייחסים למעשי צה"ל בשטחי יהודה ושומרון ועזה כאל מעשים נאציים.⁵¹ בשנת 2005 העלה גיבסון-בראל קטע משחק הכולל מונולוג פיקטיבי של חייל, שהשתמע ממנו כי פעולות חיילי צה"ל אינן שונות מאלו של החיילים הנאצים. אלון אבוטבול טען במונולוג שלו ש"באיזה יום שואה זיפופ בטלוויזיה בין סרטי שואה למראות מג'נין של חיילי צה"ל" ולא הבין מה קרה לנו בתווך. הסופר ניב איצקוביץ סיפר בטקס של 2009 שהלקח שלו מהשואה הוא הסירוב לעמוד במחסומים ולשתף פעולה עם מעשי צה"ל בשטחים. השחקן אמיר אוריין הופיע בטקס פעמים מספר לאורך השנים, ובכל אחת מהופעותיו תקף את מדיניות הממשלה "הקולוניאליסטית" הכובשת ואת התנהלות חיילי צה"ל בשטחים. בשנת 2006, למשל, הקריא טקסט חריף וטען, בין היתר, שמדינת ישראל איבדה את הזכות ההיסטורית והמוסרית לשמש דוברת לניצולי השואה ולהתעסק בשואה:

מדינת ישראל שהוקמה על בסיס אתני יהודי-לאומי וקיבצה את ניצולי השואה אל תחומה והכריזה על המשך היסטורי ישיר שבין שואה לתקומה, איבדה את זכות הטיעון על השואה. מדינת ישראל שבמגילת העצמאות שלה נכתב כי תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין, תבטיח חופש דת, מצפון ולשון, תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות, לא קיימה אף אחת מהבטחות אלו.⁵²

בשנת 2012 הציג אוריין סצנה מהמונדדמה שכתב, "היטלר", ובה יצר קשר בין ההתנהגות ישראל כלפי הפלסטינים לבין נאציזם. מההצגה עולה שהיטלר לא התאבד, אלא מגיע כזקן חולה לישראל ומבקש מהישראלים שיהרגו אותו. אוריין התעסק במותו השני של היטלר כסימבול, כדי להעביר לישראלים את המסר שצריך להפסיק לפעול בשמו, ולהפסיק לגרום סבל לפלסטינים בשם קורבנותיו.⁵³

אך הטקסים ב"תמונע" אינם מסתפקים בהצגת שני הקצוות. לעתים מופיעים בהם דוברים המנסים להשתמש בשואה כדי לדבר על הסבל של שני הצדדים בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

50 טקס יום השואה האטרנטיבי ה-13 - שמעון ריקלין, <https://www.youtube.com/watch?v=7F-Xd9sbQoM>, אוהור ב' 31 באוגוסט 2015.

51 ייצוגים אלו מופיעים בעשורים האחרונים בשדות תרבותיים שונים ומבטאים ביקורת קשה על מעשי צה"ל. להרחבה ראו: שטייר-לבני, הר הזיכרון, עמ' 79-112.

52 מרב יודילוביץ, "המלחמה על התודעה", *YNET*, 25 באפריל 2006, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3243411,00.html>, 25 באוקטובר 2015.

53 אסתר קין, "אז ועכשיו".

בטקס של 2005, למשל, סיפר דביר וולק, בנו של עודד וולק ז"ל שנהרג בשנת 2002 בפיגוע ירי בצומת זיף:

כשאבא נהרג, קיבלתי את יום הזיכרון כחג אישי ונוספה לי עוד אזכרה פרטית-לאומית. [...]

אבא עשה בחירה לא מוצלחת לנסוע ברכב לא ממוגן בשטחים. סבא שלו עשה בחירה יותר מוצלחת כשלקח את המשפחה שלו מגרמניה ועבר לגדל תרנגולות בשרון. זה מביא אותי לחשוב שלמרות שהבחירה בציונות היתה לא להיות יותר קורבן כנוע ופסיבי לגורל שלך, המציאות שלנו על הפיגועים שבה הפכה אותנו שוב לקרבנות. יש קו שעובר בין תפישת השואה שלנו לפיגועים - אנחנו תופשים את עצמנו כקורבנות וגם הפלסטינים תופסים את עצמם כקורבנות. כל אחד מהצדדים רואה בשני את ההיטלר הפרטי שלו.

וולק קרא אפוא להפסיק להתבצר בתפיסת הקורבניות ולנסות להפנות מבט גם אל הטראומה של האחר, כדי שיהיה אפשר להתחיל בדיאלוג בין הצדדים.⁵⁴

ביקורת על מדיניות הממשלה

נושא נוסף העולה במונולוגים ב"תמונע" ונעדר מהטקסים הממלכתיים הוא התנגחות כללית עם השלטון. ראש הממשלה והנשיא משתמשים לא פעם בנאומיהם בטקס ביד ושם כדי לפאר את פועלה של המדינה בראשותם. כך למשל בטקס בשנת 2011 הציג הנשיא פרס את ישראל כמקום שבו נלמדו לקחי השואה - כארץ האנטי-גזענית ביותר.⁵⁵ בטקס בשנת 2013 הדגיש ראש הממשלה בנימין נתניהו כי העזרה לניצולי השואה הקשישים וההגנה עליהם עומדות בראש מעייניה של הממשלה והכריז: "הוספנו היום בממשלה משאבים לסייעודם, לרווחתם, לתרופות, ונוסיף עוד, ככל שיידרש, ובנפש חפצה".⁵⁶

הדוברים בטקס האלטרנטיבי מותחים לא פעם ביקורת על מדיניות הממשלה כלפי ניצולי השואה, על גופי ההנצחה הממסדיים ועל הסלקטיביות הבעייתית של הזיכרון הקולקטיבי. בטקס בשנת 2007 עסקה העיתונאית אורלי וילנאי-פדרבוש בסוגיה הכאובה של שילומים שטרם שולמו לניצולי שואה הזכאים להם וקבלה על אזלת ידה של הממשלה בנושא. היא ביקשה לבדוק מדוע חיים רבע מניצולי השואה מתחת לקו העוני ולאן נעלמו כספי השילומים שהיו אמורים לאפשר להם להתקיים בכבוד. לאחר הטקס הוקרן הסרט הדוקומנטרי מוסר השילומים, שיצרו היא ובן זוגה, העיתונאי גיא מרון, שבו בדקו לאן נעלמו מיליארדי הדולרים שהעבירה ממשלת גרמניה

54 יודילוביץ, "כשהמציאות מכתובה את הזכרון".

55 "נשיא המדינה שמעון פרס, נושא דברים בערב יום השואה תשע"א".

56 "רה"מ בנימין נתניהו בעצרת הממלכתית לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"ג".

לממשלת ישראל עם חתימת הסכם השילומים וסיפרו את סיפורם של רבים מ־240,000 ניצולי השואה החיים בישראל ומוגדרים עניים.⁵⁷ בטקס בשנת 2008 דיבר העיתונאי נתן זהבי, הידוע בהתקפותיו הבלתי מתפשרות על הממסד בכלל, על אודות מצבם הקשה של הניצולים הקשישים ויצא כנגד חוסר המעש של הממשלה, שאינה מסייעת להם.⁵⁸

סיכום

מניתוח התמות המרכזיות בטקסי "תמונע" עולה כי לאורך השנים מציבים הדוברים אנטיזה תמטית לתכנים של הטקסים הממלכתיים: הם מתעמתים עם הנרטיב הממלכתי בנושאים פוליטיים, חברתיים וכלכליים, מעלים נקודות מבט שונות ומבקשים להרחיב את תפיסות זיכרון השואה בישראל. אך האם אלה אכן טקסי זיכרון אלטרנטיביים? לפי ההגדרות של לבל וחרמוני, הטקסים המתקיימים ב"תמונע" מתנדבדים למעשה בין תפיסה תוך־פרדיגמטית לתפיסה חוץ־פרדיגמטית. מצד אחד הם חוץ־פרדיגמטיים ומהווים אלטרנטיבה משום שהם מתקיימים במרחב שאיננו ייעודי לטקסי זיכרון (תיאטרון "תמונע"), מפנים עורף לטקסטים מהרפרטואר הקבוע, מספקים דיון בתכנים שנעלמו לאורך השנים מהטקסים הממלכתיים, ומציגים פרספקטיבות לזיכרון השואה שאינן מוצאות מקום בטקסים הממלכתיים. הם אינם משחזרים את השיח ההגמוני, אלא מעבירים את הפקפוקים על אודותיו למרכז, מייצגים את תרבות־הנגד שהתפתחה בנוגע לזיכרון השואה ומשקפים אותה. במקום לקדם את הפן הלאומי הם מדגישים את הפן הפרטי והאישי, ויוצרים בקיעים בנרטיב הממלכתי.

ואולם מצד שני היבטים אחרים של הטקסים ב"תמונע" הם תוך־פרדיגמטיים, ולכן אין הם בעצם אלטרנטיבה לטקסים הממלכתיים: מבחינת המבנה הם משמרים את הטקס כזמן נפרד, שונה, ומבחינים בבידור בין מה שנעשה "כל יום" ובין מה שנעשה "רק היום", מנתקים את הטקס מרצף הזמן היומיומי והשגרתי וממציבים אותו כזמן אחר, מחוץ לזמן "הרגיל". בטקסים גם נשמרות מחוות טקסיות: בין הקהל לדוברים אין דיאלוג. מבחינת התכנים, הם אינם מבטלים את הדיון במוות כמקשר בין עבר לעתיד, אלא דווקא חושפים דרך המונולוגים קישור זה, המעיד כיצד הטראומה של השואה נמהלת עם ההווה והעתיד של הדורות הצעירים. יתר על כן, אף־על־פי שהם אינם משחזרים את סיפור הלקח הלאומי, הנשען על תפיסות פרטיקולריות יהודיות־ציוניות של לקחי השואה, נשארים גם הטקסים האלטרנטיביים בתחומי הפיכת השואה ל"סיפור לקח" ומתמקדים בלקחים אוניברסליים: מודעות, סבלנות וסובלנות למיעוטים סובלים ונרדפים באשר הם. זאת ועוד, ניתוח הנרטיבים הנשמעים בטקסים בעשור האחרון מעיד כי הקולות המושמעים בטקס אמנם נבדלים מהקולות הנשמעים בטקסים הממלכתיים, אך הם אינם משתנים משנה לשנה, אלא חוזרים ודנים שוב ושוב באותן תמות: השפעת השואה על "האני" הצעיר, פוליטיקה של זהויות, הומור ושואה, הפוליטיזציה של השואה, השואה אל מול רצח עם במקומות אחרים,

57 איתי שטרן, "שואה אלטרנטיבית", *NRG*, 22 במרץ 2007, <http://www.nrg.co.il/online/5/ART1/559/948.html>, אוהזר ב־31 באוגוסט 2015.

58 בריינין, מגמות בזיכרון השואה, עמ' 15.

ביקורת על מדיניות הממשלה. תכנים אלו, העוברים כחוט השני בטקסים הנערכים לאורך שנים ב"תמונע", מקנים לטקס מבנה תמטי קבוע, והקולות הנשמעים בו מקובעים בתוך אותן תבניות נרטיביות.

מניתוח התכנים של הטקס ב"תמונע" עולה אפוא כי האלטרנטיבה שמבטיח הטקס הזה בשמו אינה אלא אלטרנטיבה חלקית לטקסים הממלכתיים. על אף המבנה והתכנים השונים של טקסי "תמונע", הקולות השונים והפרספקטיבות האישיות והמתריסות החורגות מהמקובל בטקסים הממלכתיים, עדיין נשמרים כמה מהקווים המרכזיים של הזיכרון בתחום הטקסי, והם משועתקים מרצון אצל כמה מבני הדור הצעיר. בכך הטקס ב"תמונע" מייצג המשכיות לטקסים הממלכתיים לא פחות משהוא מייצג חלופה וחדוש.